

De spion en de verrader

Ben Macintyre bij Boekerij:

SAS: Helden en schurken
De spion en de verrader

Ben Macintyre

DE SPION EN DE VERRADER

ISBN 978-90-225-8676-1
ISBN 978-94-023-1393-2 (e-book)
NUR 320

Oorspronkelijke titel: *The Spy and the Traitor*
Omslagontwerp: Jon Gray / DPS Design & Prepress Studio
Omslagbeeld: Topfoto / Getty Images
Auteursfoto: © Jonathan Ring
Zetwerk: Mat-Zet bv, Soest

© 2018 Ben Macintyre
© 2019 Nederlandse vertaling Marieke van Muijden en Meulenhoff Boekerij bv,
Amsterdam

Niets uit deze uitgave mag openbaar worden gemaakt door middel van druk, fotokopie, internet of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Ter nagedachtenis aan Joanna Macintyre (1934–2015)

‘Hij had twee levens: een openbaar leven, zichtbaar en bekend voor iedereen die het wilde kennen... en een ander dat in het geheim verliep.’

Anton Tsjechov, ‘De dame met het hondje’

Inhoud

Lijst met afbeeldingen 9

Inleiding: 18 mei 1985 13

DEEL 1

1. De KGB 19
2. Oom Gormsson 39
3. SUNBEAM 59
4. Groene inkt en microfilm 81
5. Een plastic tas en een Mars 108
6. Agent BOOT 132

DEEL 2

7. Het safehouse 151
8. Operatie RYAN 172
9. Koba 193
10. Meneer Collins en mevrouw Thatcher 209
11. Russische roulette 236

DEEL 3

12. Kat en muis 265
13. Stomen 291
14. Vrijdag 19 juli 318
15. Finlandia 344

EPILOOG

16. Paspoort voor PIMLICO 367

Codenamen en aliases 389

Dankwoord 391

Bibliografie 393

Referenties 396

Register 403

Lijst met afbeeldingen

DEEL 1

1. Een KGB-gezin: Anton en Olga Gordiëvski, met hun twee jongste kinderen.
2. De kinderen Gordiëvski: Vasili, Marina en Oleg.
3. Het atletiekteam van het Staatsinstituut voor Internationale Betrekkingen van Moskou.
4. Veldlooptraining aan de Zwarte Zeekust.
5. Oleg Gordiëvski in zijn studententijd.
6. Anton Gordiëvski in het KGB-uniform dat hij stevast droeg.
7. Vasili Gordiëvski, een zeer succesvolle KGB-‘illegaal’.
8. De Loebjanka: het KGB-hoofdkwartier dat bekendstond als ‘het Centrum’.
9. Oleg Gordiëvski in KGB-uniform: een ambitieuze, trouwe en uitzonderlijk goed opgeleide officier.
10. De bouw van de Berlijnse Muur, augustus 1961.
11. De Praagse Lente, 1968. Een demonstrant probeert in zijn eentje een Sovjettank tegen te houden.
12. Surveillancefoto’s van Gordiëvski, in het geheim genomen door de Deense inlichtingendienst.
13. Een potje badmintondubbel met een onbekende partner in Kopenhagen.
14. Aan de Baltische kust met Michail Ljoebimov.
15. Op reis in Denemarken met Ljoebimov, zijn vrouw Tamara en Gordiëvski’s eerste vrouw, Jelena.
16. Arne Treholt met zijn KGB-contact Gennadi Titov.

17. Stig Bergling.
18. Gunvor Galtung Haavik vlak na haar arrestatie in 1977.
19. Aldrich Ames rond de tijd dat hij bij de CIA ging.
20. Een handgeschreven briefje van Ames aan zijn KGB-contacten.
21. Ames met zijn tweede vrouw, Maria de Rosario Casas Dupuy.
22. Sergej Tsjoevachin, de Russische specialist wapenbeheersing.
23. Kolonel Viktor Tsjerkasjin.
24. Vladimir Krjoetsjkov.
25. Joeri Andropov.
26. Kolonel Viktor Boedanov van Directoraat κ, de afdeling contraspionage.
27. Nikolai Gribin, Gordiëvski's directe baas.
28. Viktor Groesjko.
29. De signaalplek.
30. Leila Aliëva, Gordiëvski's tweede vrouw.

DEEL 2

31. Leila en haar twee dochters, kort na hun aankomst in Londen in 1982.
32. De Russische ambassade aan Kensington Palace Gardens 13.
33. Gordiëvski's dochters, Maria en Anna.
34. Michael Bettaney.
35. Eliza Manningham-Buller.
36. Generaal Arkadi Goek, de KGB-*rezident*, met zijn vrouw en een lijfwacht.
37. Goeks huis aan Holland Park 42.
38. Century House, tot 1994 het hoofdkwartier van MI6 in Londen.
39. Michael Foot.
40. Jack Jones.
41. Oleg Gordiëvski met Ron Brown en Sarkoky.
42. Het neerhalen van vlucht KAL 007 in september 1983 door een gevechtsvliegtuig van de Russen zorgde voor grootschalig protest.
43. Margaret Thatcher woont in Moskou de begrafenis bij van Sovjet-leider Joeri Andropov.

44. Toekomstige Sovjetleider Michail Gorbatsjov ontmoet Thatcher op Chequers in december 1984.
45. Michail Ljoebimov.
46. De kabinetssecretaris sir Robert Armstrong, verantwoordelijk voor het toezicht op de inlichtingendiensten.
47. De signaalplek aan Koetoezovski Prospekt.
48. De Basiliuskathedraal aan het Rode Plein.
49. Een tasje van supermarktketen Safeway, het ontsnappingssignaal dat Gordiëvski gaf.
50. Om aan te geven dat het signaal was gezien, moest een MI6-medewerker langs Gordiëvski heen lopen, even oogcontact maken en een Mars eten.
51. De ontmoetingsplek ten zuiden van Vyborg.
52. Een van de ontsnappingsauto's, met aan het stuur MI6-medewerker burggraaf Roy Ascot.
53. De weg naar de vrijheid: een verkenningfoto, gemaakt op de ontsnappingsroute naar het noorden.
54. Het exfiltratieteam van MI6 stopt onderweg naar Noorwegen even voor een herinneringsfoto.
55. Een van de drie militaire grensposten aan de grens van Vyborg.
56. Het beeld dat een van de MI6-medewerkers die na PIMLICO uit Rusland was gezet zag door de voorruit van de auto.
57. De arrestatie van Aldrich Ames op 21 februari 1994.
58. Arrestatiefoto van Rosario en Rick Ames.
59. Gordiëvski begroet zijn gezin, na zes jaar gedwongen scheiding.
60. Het herenigde gezin Gordiëvski poseert in Londen.
61. Gordiëvski met Ronald Reagan in het Oval Office in 1987.
62. Bij de feestelijkheden ter ere van de verjaardag van de koningin in 2007 kreeg Gordiëvski de eretitel 'Companion of the Most Distinguished Order of St Michael and St George' (CMG).
63. De CIA-chef, Bill Casey.
64. De gepensioneerde spion.

BRONVERMELDING ILLUSTRATIES

Deel 1: p. 1 boven, onder, privécollectie; p. 2 boven, onder, privécollectie; p. 3 privécollectie; p. 4 linksboven, rechtsboven, privécollectie; p. 4 onder Avalon; p. 5 privécollectie; p. 6 boven, World History Archive/Alamy Stock Photo; p. 6 onder, akg-images/Ladislav Biëlik; p. 7 boven, onder privécollectie; p. 8 boven, onder, privécollectie; p. 9 privécollectie; p. 10 boven Ritzaoe Scanpix/TopFoto; p. 10 linksonder Bettmann Archive/Getty Images; p. 10 rechtsonder Ritzaoe Scanpix/TopFoto; p. 11 linksboven Time Life Pictures/FBI/The LIFE Picture Collection/Getty Images; p. 11 rechtsboven Jeffrey Markovitz/Sygma/Getty Images; p. 12 boven Jeffrey Markovitz/Sygma/Getty Images; p. 13 onder TASS/TopFoto; p. 14 links privécollectie; p. 14 rechtsboven, rechtsonder EAST2WEST; p. 16 privécollectie.

Deel 2: p. 1 boven privécollectie; p. 1 onder *The Times*; p. 2 boven, onder privécollectie; p. 3 onder Topfoto; p. 4 boven Tom Stoddart Archive/Hulton Archive/Getty Images; p. 4 linksonder, rechtsboven PA Images; p. 5 linksboven Popperfoto/Getty Images; p. 5 rechtsboven PA Images; p. 5 onder Stewart Ferguson/Forth Press; p. 6 boven Allan Tannenbaum/Archive Photos/Getty Images; p. 6 onder PA Images/TASS; p. 7 boven Peter Jordan/The LIFE Images Collection/Getty Images; p. 7 linksonder EAST2WEST; p. 7 rechtsboven *The Times*; p. 8 privécollectie; p. 9 boven PA Images/TASS; p. 9 linksonder © News Group Newspapers Ltd; p. 9 rechtsboven Robert Opie archive; p. 10 boven privécollectie; p. 11 boven, onder privécollectie; p. 12 boven Sputnik/TopFoto; p. 12 onder privécollectie; p. 13 boven Ctsy. John Hallisey/FBI/The LIFE Picture Collection/Getty Images; p. 13 rechtsonder Jeffrey Markovitz/Sygma/Getty Images; p. 14 boven privécollectie; p. 14 onder Neville Marriner/ANL/REX/Shutterstock; p. 15 boven Courtesy Ronald Reagan Library; p. 15 linksonder PA Images; p. 15 rechtsonder Diana Walker/The LIFE Images Collection/Getty Images; p. 16 llpo Musto/REX/Shutterstock.

Er is al het mogelijke gedaan om het copyright te achterhalen, maar wie meer informatie heeft over het copyright van afbeeldingen zonder bronvermelding kan altijd contact met de uitgever opnemen, zodat er in een eventuele herdruk correcties kunnen worden aangebracht.

Inleiding:

18 mei 1985

Voor Directoraat κ, de afdeling contraspionage van de KGB, was het een routine-afluisterklus.

Binnen een minuut hadden ze de voordeursloten open van de flat op de achtste verdieping aan Leninski Prospekt 103, een wolkenkrabber in Moskou waar KGB-medewerkers met hun gezin woonden. Twee gehandschoende mannen in overalls doorzochten systematisch het appartement, terwijl twee technici de woning vakkundig en onzichtbaar bedraadden en afluisterapparatuur achter het behang en de plinten, een live microfoon in het mondstuk van de telefoon en videocamera's in de armaturen in de woonkamer, slaapkamer en keuken installeerden. Na een uur was er haast geen hoekje in het appartement waar de KGB geen ogen of oren had. Ten slotte zetten de mannen maskers op en sprenkelden ze radioactief stof op de kleding en schoenen in de kast. De concentratie was laag genoeg om niet giftig te zijn, maar hoog genoeg voor de KGB om de handel en wandel van de drager met behulp van een geigerteller te kunnen nagaan. Toen ze vertrokken deden ze de voordeur zorgvuldig achter zich op slot.

Een paar uur later landde de Aeroflot-vlucht vanuit Londen met een hooggeplaatste Russische inlichtingenofficier op de luchthaven van Moskou.

Kolonel Oleg Antonjevitsj Gordiëvski stond op het hoogtepunt van zijn carrière. Dit wonderkind was opgeklommen binnen de Russische inlichtingendienst en had haast zonder een smet op zijn blazoen in Scandinavië, Moskou en Groot-Brittannië gediend. Nu, op zijn zesenvertigste, was hij tot chef van het KGB-directoraat in Londen bevorderd, een prachtige baan, en gevraagd naar Moskou te komen om offi-

cieel door het hoofd van de KGB benoemd te worden. Velen zagen Gordiëvski, spion van beroep, wel opklimmen tot de hoogste regionen van het uitgebreide en wrede veiligheids- en inlichtingennetwerk dat de Sovjet-Unie beheerste.

Met zijn gedrongen, atletische postuur manoeuvreerde Gordiëvski zich zelfverzekerd door de menigte op het vliegveld, maar vanbinnen borrelde de angst. Want Oleg Gordiëvski, veteraan van de KGB en trouwe dienaar van de Sovjet-Unie, was een Britse spion.

Nadat hij tien jaar eerder door de Britse buitenlandse inlichtingendienst MI6 was gerekruteerd, had de agent met codenaam NOCTON bewezen een van de waardevolste spionnen in de geschiedenis te zijn. De enorme hoeveelheid informatie die hij aan zijn Britse bazen doorspeelde had het verloop van de Koude Oorlog veranderd, Russische spionennetwerken waren opengebrosen, een kernoorlog was afgewend en het Westen had tijdens een bijzonder gevaarlijke periode in de wereldpolitiek een unieke inkijk gekregen in de denkwijze van het Kremlin. Zowel Ronald Reagan als Margaret Thatcher was op de hoogte gebracht van de schat aan door de Russische spion blootgelegde geheimen, hoewel noch de Amerikaanse president, noch de Britse premier op de hoogte was van zijn ware identiteit. Zelfs Gordiëvski's jonge vrouw had geen enkel idee van zijn dubbelleven.

De benoeming van Gordiëvski tot KGB-*rezident* (de Russische term voor het hoofd van een KGB-directoraat, ook wel een *rezidentura*) had binnen de kleine kring van MI6-medewerkers die op de hoogte was van de zaak tot vreugde geleid. Als hoogstgeplaatste Russische inlichtingsofficier in Groot-Brittannië zou Gordiëvski vanaf nu toegang hebben tot de diepste geheimen van Russische spionage: hij zou het Westen op de hoogte kunnen stellen van de plannen van de KGB nog voordat die plannen werden uitgevoerd en de KGB in Groot-Brittannië zou geneutraliseerd worden. Toch was het NOCTON-team door de plotselinge ontbieding naar Moskou van zijn stuk gebracht. Sommigen waren bang voor een val. Tijdens een haastig bijeenroepen vergadering met zijn MI6-bazen op een onderduikadres in Londen was Gordiëvski de mogelijkheid geboden over te lopen en bij zijn gezin in Groot-Brittannië te blijven. Alle aanwezigen wisten wat er op het spel stond: als hij als offi-

ciële KGB-rezident zou terugkeren, was het voor MI6, de CIA en hun westerse bondgenoten kassa op het gebied van inlichtingen, maar als het een val was, zou Gordiëvski alles kwijtraken, waaronder zijn leven. Hij had goed over zijn besluit nagedacht: 'Ik ga terug.'

Nogmaals namen de MI6-medewerkers het ontsnapingsplan van Gordiëvski door, dat de codenaam PIMLICO had en zeven jaar eerder was opgesteld in de hoop dat het nooit zou hoeven worden gebruikt. Nog niet eerder had MI6 iemand uit de USSR geëxfiltreerd, laat staan een KGB-medewerker. Het ingewikkelde en gevaarlijke ontsnapingsplan zou pas op het allerlaatste moment in werking worden gesteld.

Door zijn training had Gordiëvski oog voor gevaar. Terwijl hij met gierende zenuwen door de luchthaven van Moskou liep zag hij het dan ook overal. De douanebeambte leek zijn papieren ongewoon lang te bestuderen voordat hij mocht doorlopen. Waar was de functionaris die hem zou opwachten, het minste wat een KGB-kolonel die terugkeerde uit het buitenland fatsoenshalve wel mocht verwachten? Normaal gesproken zag het op de luchthaven al zwart van de beveiliging, maar vandaag leken er nog meer onopvallende mannen en vrouwen dan anders nietsdoend rond te hangen. Gordiëvski klom in een taxi en prentte zich in dat hij, als de KGB de waarheid had geweten, zou zijn gearresteerd zodra hij voet op Russische bodem had gezet en al onderweg zou zijn naar de KGB-cellen, waar hem ondervraging en marteling zouden wachten, en uiteindelijk executie.

Toen hij het bekende appartementenblok aan Leninski Prospekt binnenging en de lift naar de achtste verdieping nam, werd hij voor zover hij kon zien niet gevolgd. In januari was hij voor het laatst in de flat geweest.

Het eerste slot op de voordeur ging gemakkelijk open en het tweede ook. Maar de deur bleef steken. Het derde slot, een ouderwetse grendel uit de tijd dat het complex was gebouwd, was voor de deur geschoven.

Dat derde slot gebruikte Gordiëvski echter niet. Hij had er zelfs nooit een sleutel van gekregen. Dat moest wel betekenen dat er iemand met een looper was binnengekomen en bij het weer weggaan de deur per ongeluk op alle drie de sloten had gedaan. Dat moest iemand van de KGB zijn geweest.

De angst van de voorgaande week veroorzaakte plotseling een ijskoude vlaag, met de verkillende, verlamrende wetenschap dat er iemand in zijn appartement was geweest, dat had doorzocht en er waarschijnlijk afluisterapparatuur had geplaatst. Hij stond onder verdenking. Iemand had hem verraden. De KGB hield hem in de gaten. De spion werd door zijn medespionnen bespioneerd.

DEEL 1

1. De KGB

Het leven van Oleg Gordiëvski begon bij de KGB; hij werd erdoor gevormd, liefgehad, verwrongen, beschadigd en bijna vernietigd. De Russische spionagedienst zat hem in het bloed. Zijn vader had zijn hele leven voor de inlichtingendienst gewerkt en droeg zijn KGB-uniform elke dag, ook in het weekend. Het gezin Gordiëvski woonde te midden van de spionagegemeenschap in een toegewezen appartementenblok, at speciaal voedsel dat aan officieren was voorbehouden en ze gingen in hun vrije tijd om met andere spionnenfamilies. Gordiëvski was een kind van de KGB.

De KGB – de Komitet Gosudarstvennoy Bezopasnosti of het bureau van staatsveiligheid – was de meest complexe en verreikende veiligheidsdienst die ooit is opgericht. Het was de directe opvolger van Stalins spionnennetwerk en combineerde het verzamelen van binnen- en buitenlandse informatie met het bewaken van de binnenlandse veiligheid en de rol van staatspolitie. De mysterieuze en alomtegenwoordige KGB onderdrukte, penetreerde en beheerste ieder aspect van het Sovjetleven. De organisatie roeide intern protest uit, bewaakte het communistisch leiderschap, zette spionage- en contraspionageoperaties op tegen vijandelijke mogendheden en dwong het volk van de USSR tot slaafse onderwerping. Wereldwijd werden agenten gerekruteerd en spionnen geplaatst, die overal en nergens militaire, politieke en wetenschappelijke geheimen kochten en stalen. Op het toppunt van zijn macht, met meer dan een miljoen ambtenaren, agenten en informanten, vormde de KGB de Sovjetmaatschappij grondiger dan welk ander instituut dan ook.

In het Westen stond de afkorting gelijk aan interne terreur en externe agressie en onderdrukking, en was die synoniem voor alle wreedhe-

den van een totalitair regime met een anonieme, officiële maffia aan het hoofd. Maar degenen die onder de strenge heerschappij leefden ervoeren de KGB anders. Natuurlijk riep de dienst angst en onderwerping op, maar de KGB werd ook gewaardeerd als pretoriaanse garde, een bolwerk tegen westerse imperialistische en kapitalistische agressie en als bewaker van het communisme. Wie het voorrecht had lid te zijn van deze elitemacht kon trots zijn en op bewondering rekenen.

Wie zich bij de dienst aansloot deed dit voor het leven. ‘Een voormalig KGB’er bestaat niet,’ zei voormalig KGB-medewerker Vladimir Poetin ooit. Het lidmaatschap van deze club was exclusief en onmogelijk op te zeggen. Het toetreden tot de gelederen van de KGB was een eer en een plicht voor degenen die daar voldoende talent en ambitie voor hadden.

Oleg Gordiëvski had nooit echt een andere loopbaan overwogen. Zijn vader, Anton Lavrentevitsj Gordiëvski, was de zoon van een spoorwagmedewerker en was als docent werkzaam geweest voordat de Revolutie van 1917 hem in een toegewijde, kritiekloze communist had veranderd, een starre uitvoerder van ideologische orthodoxie. ‘De Partij was God,’ schreef zijn zoon later. Nooit wankelde de oudere Gordiëvski in zijn toewijding, zelfs niet toen zijn geloof hem tot onvoorstelbare misdaden dwong. In 1932 was hij betrokken bij de ‘sovjetisering’ van Kazachstan en haalde hij voedsel bij de boeren weg om er de Sovjet-legers en steden mee te voeden. In de hongersnood die volgde kwamen ongeveer anderhalf miljoen mensen om. Anton maakte de door de overheid veroorzaakte hongersnood van dichtbij mee. Dat jaar sloot hij zich eerst aan bij de staatsveiligheidsdienst en vervolgens bij de NKVD, het Volkscommissariaat voor Binnenlandse Zaken: de geheime politie van Stalin en voorloper van de KGB. Als ambtenaar bij het politieke directoraat was hij verantwoordelijk voor politieke straffen en indoctrinatie. Anton trouwde met Olga Nikolajevna Gornova, een vierentwintigjarige oude statisticus, en het stel verhuisde naar een appartementenblok in Moskou dat speciaal bestemd was voor de inlichtingenelite. Hun eerste kind, Vasili, werd in 1932 geboren. Het ging de familie Gordiëvski onder Stalin voor de wind.

Toen kameraad Stalin bekendmaakte dat de Revolutie met een dodelijke dreiging van binnenuit te kampen had, stond Anton Gordiëvski

klar om de verraders te laten verdwijnen. Tijdens de Grote Zuivering van 1936–1938 werden ‘staatsvijanden’ massaal geliquideerd: vermeende leden van de vijfde colonne en verborgen aanhangers van Trotski, terroristen en saboteurs, antirevolutionaire spionnen, Partij- en overheidsmedewerkers, boeren, Joden, leraren, generaals, leden van de intelligentsia, Polen, soldaten van het Rode Leger en nog vele anderen. De meesten waren geheel onschuldig. Een ander verraden was in de paranoïde politieke staat van Stalin de veiligste manier om te overleven. ‘Er kunnen beter tien onschuldigen lijden dan dat we één spion laten lopen,’ aldus Nikolai Jezjov, hoofd van de NKVD. ‘Waar gehakt wordt, vallen spaanders.’ De informanten fluisterden, de martelaars en beulengingen aan het werk en de Siberische goelags barstten uit hun voegen. Maar zoals bij elke revolutie was het onvermijdelijk dat de uitvoerders uiteindelijk verdachten werden. De NKVD begon een intern onderzoek en zuiverde zichzelf. Op het hoogtepunt van deze aderlating was het appartement van het gezin Gordiëvski in een half jaar al meer dan tien keer doorzocht. Arrestaties vonden ’s nachts plaats: eerst werd de man van het gezin weggevoerd en later volgde de rest.

Het lijkt aannemelijk dat enkele van deze staatsvijanden door Anton Gordiëvski werden aangewezen. ‘De NKVD heeft altijd gelijk,’ zei hij; een uiterst verstandige, maar volledig onjuiste conclusie.

Een tweede zoon, Oleg Antonjevitsj Gordiëvski, werd op 10 oktober 1938 geboren, toen de Grote Terreur afnam en er oorlog dreigde. In de ogen van vrienden en burenen leek het gezin Gordiëvski een perfect Sovjetgezin; ideologisch puur, loyaal aan de Partij en de staat, en nu ouders van twee stevige zonen. Zeven jaar na Oleg werd dochter Marina geboren. De Gordiëvski’s hadden goed te eten, waren bevoorrecht en liepen geen gevaar.

Maar bij nader inzien bleken er barsten in de façade van het gezin te zitten, en onder de oppervlakte bevonden zich lagen bedrog. Anton Gordiëvski sprak nooit over wat hij tijdens de hongersnood, de zuiveringen en de terreur had gedaan. De oudere Gordiëvski was een schoolvoorbeeld van de *Homo Sovieticus*: een gehoorzaam staatsdienaar, door communistische onderdrukking gesmeed.

Maar diep vanbinnen was hij bang, geschokt en misschien geteisterd

door schuldgevoelens. Later zag Oleg zijn vader als een ‘angstig man’.

Olga Gordiëvski, de moeder van Oleg, was minder plooibaar. Ze sloot zich nooit aan bij de Partij en ze geloofde ook niet dat de NKVD onfeilbaar was. De communisten hadden haar vader zijn watermolen afgenomen, zijn broer naar de goelag in Oost-Siberië gestuurd omdat hij kritiek had geuit op collectieve landbouw; ze had veel van haar vrienden ’s nachts uit hun huis geslept zien worden. Met het gezonde boerenverstand dat haar eigen was begreep ze hoe grillig en wraakzuchtig staatsterreur was, maar ze hield haar mond.

Oleg en Vasili, die zes jaar scheelden, groeiden op tijdens de oorlog. Een van Gordiëvski’s eerste herinneringen was de aanblik van rijen sjofele Duitse gevangenen die door de straten van Moskou moesten marcheren, ‘gevangen, onder bewaking en als dieren meegevoerd’. Regelmatig was Anton langere perioden afwezig om de troepen de les te lezen over de Partij-ideologie.

Plichtsgetrouw leerde Oleg Gordiëvski de grondbeginselen van de communistische orthodoxie: hij ging naar School 130, waar hij talent bleek te hebben voor geschiedenis en talen; hij leerde alles over de helden van het communisme, in binnen- en buitenland. Hoewel het Westen in een dikke laag desinformatievelen gehuld bleef, fascineerden andere landen hem. Op zijn zesde las hij *British Ally*, een propaganda-blad dat door de Britse ambassade in het Russisch werd uitgegeven om Anglo-Russisch begrip te stimuleren. Hij studeerde Duits. Zoals van tieners werd verwacht, sloot hij zich aan bij de Komsomol, de communistische jeugdbeweging.

Zijn vader nam drie officiële kranten mee naar huis en verspreidde de communistische propaganda die daarin stond. De NKVD werd de KGB en Anton Gordiëvski volgde gehoorzaam. Olegs moeder straalde een zwijgend verzet uit dat slechts af en toe tot uiting kwam in kattige, half gefluisterde opmerkingen. Onder het communisme was het verboden je geloof te belijden en de jongens werden atheïstisch opgevoed, maar hun grootmoeder van moeders kant had Vasili in het geheim in de Russisch Orthodoxe kerk laten dopen en zou ook Oleg hebben laten dopen, ware het niet dat hun geschokte vader erachter kwam en dit verhinderde.

Oleg Gordiëvski groeide op in een hechte, liefdevolle familie doortrokken met verdorvenheid. Anton Gordiëvski vereerde de Partij en riep dat hij onbevreesd vasthield aan het communisme, maar vanbinnen was hij een kleine, doodsbang man die vreselijke dingen had gezien. Olga Gordiëvski, de ideale KGB-echtgenote, koesterde een verborgen minachting voor het systeem. In het geheim vereerde Olegs grootmoeder een illegale, verboden God. Geen van de volwassenen binnen de familie onthulde zijn of haar ware gevoelens – niet aan elkaar, en niet aan anderen. In de verstikkende eenvormigheid van Stalins Rusland was het mogelijk in het geheim een ander geloof aan te hangen, maar veel te gevaarlijk om eerlijk te zijn, zelfs tegen eigen familieleden. Van jongs af aan zag Oleg dat je een dubbelleven kon leiden, dat je degenen om je heen lief kon hebben terwijl je je ware zelf wegstopte, dat je voor de buitenwereld een totaal ander mens kon zijn dan vanbinnen.

Oleg Gordiëvski kwam van school met een zilveren medaille, als hoofd van de Komsomol en een competent, intelligent, atletisch, kritiekloos en onopvallend product van het Sovjetsysteem. Maar ook had hij geleerd te compartimentaliseren. Zijn vader, moeder en grootmoeder waren allemaal vermomd, zij het dan op verschillende manieren. De jonge Gordiëvski groeide op te midden van geheimen.

Stalin stierf in 1953. Drie jaar later stelde zijn opvolger Nikita Chroesjtsjov hem tijdens het Twintigste Partijcongres aan de kaak. Anton Gordiëvski was onthutst. De officiële veroordeling van Stalin, zo geloofde zijn zoon, ‘plaveide de weg naar de vernietiging van de ideologische en filosofische grondvesten in zijn leven’. De veranderingen in Rusland mochten hem dan niet bevallen, maar zijn zoon wel. De ‘Chroesjtsjov-dooi’ was kort en beperkt, maar wel een periode van werkelijke bevrijding waarin censuur werd versoepeld en duizenden politieke gevangenen werden vrijgelaten. Het was een onstuimige tijd om jong, Russisch en hoopvol te zijn.

Op zijn zeventiende meldde Oleg zich aan bij het prestigieuze Staatsinstituut voor Internationale Betrekkingen van Moskou. Opgewonden door de nieuwe omgeving mengde hij zich in serieuze discussies met zijn studiegenoten over hoe ‘socialisme met een menselijk gezicht’ tot stand kon worden gebracht. Hij ging te ver. De non-conformiteit van zijn

moeder was deels tot hem doorgedrongen. Op een dag schreef hij een toespraak, een naïeve verdediging van vrijheid en democratie, begrippen waar hij amper notie van had. Hij nam hem in het talenlab op en liet hem aan een paar medestudenten horen. Ze waren geschokt. 'Je moet dit direct vernietigen, Oleg, en er nooit meer over praten.' Plotseling was hij bang en hij vroeg zich af of een van zijn klasgenoten de autoriteiten op de hoogte had gesteld van zijn 'radicale' opvattingen. De KGB had spionnen binnen het instituut.

In 1956 kwamen de grenzen van Chroesjtsjovs hervormingen bruut aan het licht, toen de Sovjettanks Hongarije binnenrolden om een landelijke opstand tegen het Sovjetregime neer te slaan. Ondanks de allesomvattende Sovjetcensuur en propaganda drong het nieuws over de neergeslagen opstand toch langzaam in Rusland door. Van de daaropvolgende onderdrukking herinnerde Oleg zich nog dat 'alle warmte verdween. Ineens waaide er een ijzige wind.'

Het Instituut voor Internationale Betrekkingen was de meest elitaire universiteit van de Sovjet-Unie en werd door Henry Kissinger omschreven als 'het Russische Harvard'. Met het ministerie van Buitenlandse Zaken aan het hoofd was het de belangrijkste leerschool voor diplomaten, wetenschappers, economen, politici én spionnen. Gordievski studeerde geschiedenis, geografie, economie en internationale betrekkingen, allemaal gezien door het vertekenende prisma van de communistische ideologie. Het instituut bood onderwijs in zesenvijftig talen, meer dan enige andere universiteit ter wereld. Taalvaardigheid bood een duidelijk afgebakend pad naar de KGB en de buitenlandse reizen waar hij zo naar hunkerde. 'Leer Zweeds. Dat is de poort naar de rest van Scandinavië,' stelde zijn oudere broer voor, die zich al bij de KGB had aangesloten. Dat advies volgde Gordievski op.

In de bibliotheek van het instituut was een aantal buitenlandse kranten en tijdschriften te vinden die, hoewel ze zwaar waren geredigeerd, een inkijkje boden in de wijde wereld. Hij begon erin te lezen, zij het wel discreet, want alleen al het openlijk tonen van interesse in het Westen kon iemand tot verdachte maken. Soms luisterde hij 's avonds ondanks het stoorzendersysteem dat door de Sovjetcensuristen werd opgelegd stiekem naar BBC World Service of Voice of America en kreeg hij 'het